

روندپژوهی توسعه اقتصادی فدراسیون روسیه

احسان رسولی نژاد^۱ ID*، ابراهیم هالیل اکسی^۲

۱. گروه مطالعات ایران و جهان، دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
 ۲. گروه کسب و کار، دانشکده اقتصاد، دانشگاه قاضی آنتپ، قاضی آنتپ، ترکیه.

مشخصات مقاله	چکیده
مقاله پژوهشی موضوع: اقتصاد حوزه موضوعی: بریکس	توسعه اقتصادی یکی از مفاهیم کلیدی ناشناخته در علم اقتصاد به شمار می‌رود. کشور روسیه از سده‌های پیشین، تفکر طی کردن مسیر توسعه را داشته و تحت تلاطم‌های مختلف زمانه، روندی پرسرعت یا آهسته را طی کرده است. هدف از نگارش این مقاله، روندپژوهی توسعه اقتصادی چندوجهی در فدراسیون روسیه طی ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲ م است، با در نظر گرفتن این سؤال که با توجه به بحران‌های برونزا در دو دهه اخیر، کدام وجه از توسعه اقتصادی روسیه سرعت پیشرفت بیشتری داشته است؟ در پاسخ به این سؤال، فرضیه مطرح شده این است که دولت روسیه باید به سرعت توسعه اقتصادی رفاه محور، به دلیل شرایط اقتصادی-اجتماعی خود، بیشتر توجه کند. در این مقاله، مفهوم‌شناسی نوآورانه از توسعه اقتصادی با استفاده از روش تحلیل مؤلفه اصلی و نمودار تغییرات از سه وجه تحلیل شده است: توسعه اقتصادی انرژی محور، توسعه اقتصادی دانش محور، و توسعه اقتصادی رفاه محور. طبق نتایج حاصل، دو وجه انرژی و دانش در توسعه اقتصادی روسیه از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲ م روند افزایشی و وجه رفاه روند کاهشی داشته است. همچنین، بیشترین سرعت رشد ابعاد توسعه اقتصادی مربوط به وجه دانش است؛ چنانکه مقدار این وجه از ۱/۷۴ در سال ۲۰۰۰ م به بیش از ۵/۷۸ در سال ۲۰۲۲ م رسیده است. این جهش معنادار در وجه دانش نشان از ورود اقتصاد روسیه به توسعه دانش محور در طول دو دهه اخیر دارد؛ توسعه‌ای که بر پایه فناوری اطلاعات و ارتباطات پایه‌ریزی شده است و با درنوردیدن جغرافیا و زمان، موهبات توسعه را در سراسر قلمرو جغرافیایی این کشور به ارمغان می‌آورد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۱۳	
واژگان کلیدی: تحلیل مؤلفه اصلی، توسعه اقتصادی چندوجهی، توسعه انرژی محور، توسعه دانش‌بنیان، توسعه رفاه محور، فدراسیون روسیه.	

ارجاع به این مقاله: رسولی نژاد، ا. هالیل اکسی، ا. (۱۴۰۳). «روندپژوهی توسعه اقتصادی فدراسیون روسیه». *مطالعات کشورها*. ۲(۲): ۲۷۹-۲۹۸. doi: <https://doi.org/10.22059/jcountst.2024.370813.1097>

وبگاه: <https://jcountst.ut.ac.ir> | رایانامه: jcountst@ut.ac.ir

شاپای الکترونیکی: ۹۱۹۳-۲۹۸۰

ناشر: دانشگاه تهران

* نویسنده مسئول: ✉ e.rasoulinezhad@ut.ac.ir ID <https://orcid.org/0000-0002-7726-1757>

۱. مقدمه

«توسعه» واژه‌ای است غریب و درعین حال آشنا. تمام کشورها به نوبه خود مسیر توسعه‌یافتگی را با توجه به فرهنگ و موقعیت جغرافیایی و ظرفیت‌های اقتصادی خود می‌پیمایند و تجربه عینی‌سازی نتایج توسعه‌یافتگی را داشته‌اند. اما، مسئله مهم آن است که کران بالای توسعه‌یافتگی کشورها مشخص نیست و برخی کشورها شبیه‌شدن به کشورهای پیشرفته، برخی خودکفایی اقتصادی، برخی استقلال سیاسی، برخی ایجاد رفاه اجتماعی اقتصادی، و برخی جهانی‌شدن را هم‌معنا با توسعه‌یافتگی تعریف می‌کنند.

طالبان (۱۳۷۹: ۱۷۵) توسعه را چنین بیان کرده است: «توسعه، واژه‌ای است با کاربرد وسیع، ولی دقیقاً معلوم نیست که منظور از توسعه چیست. واژه توسعه [...] از شخص به شخص و از گروه به گروه به نحو متفاوتی تعریف می‌شود.» می‌توان چنین بیان کرد که واژه «توسعه» در معنای عملیاتی خود دچار انحراف فهم و چشم‌انداز نامشخص است. در متون اقتصادی، برخی صاحب‌نظران، همچون دلیسانتی، آدام اسمیت و کتاب ثروت ملل ۱۷۷۶ م وی را منشأ علمی صحبت از توسعه اقتصادی می‌دانند (DelliSanti, 2021). اما، برخی صاحب‌نظران همچون بهشتی (۱۳۷۵)، شجاعی دیوکلائی (۱۳۸۹)، و جعفری و همکاران (۱۴۰۱)، توجه عملیاتی به توسعه اقتصادی را از دوران پساجنگ جهانی دوم می‌دانند.

اندیشمندان اقتصاد توسعه این سؤال را در ذهن خود پروراندند که چرا برخی کشورها از سایر کشورهای جهان، از لحاظ معیارهای رفاه اقتصادی و اجتماعی، پیشروتر هستند و چه عواملی بر این شکاف ایجادشده در طول تاریخ تأثیرگذار بوده است.

فدراسیون روسیه، به‌عنوان پهناورترین کشور جهان، در طول تاریخ مسئله بازسازی و نوسازی اقتصادی را چالشی چندوجهی در نظر گرفته است (Pavel et al., 2024) و در هر برهه‌ای از زمان به‌تبع ویژگی‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی وجه ویژه‌ای از توسعه در نظر گرفته شده است. به‌طور مثال، توسعه فرهنگی در زمان کاترین کبیر (Natkhov & Vasilenok, 2021)، تا برنامه‌ریزی توسعه‌ای در دوران استالین (Nikolova et al., 2022)، یا توسعه اقتصادی بازارمحور در دوران بوریس یلتسین، هر کدام در زمان خود اجرا شده اما بازخورد مناسبی به دلیل تک‌وجهی بودن نداشته است. نگاه چندبعدی به مسئله توسعه، از

زمان روی کارآمدن ولادیمیر پوتین از سال ۲۰۰۰م و با تدوین برنامه جام گرف (برگرفته از نام وزیر تجارت و توسعه اقتصادی فدراسیون روسیه در آن زمان) برای پیشرفت توسعه اقتصادی-اجتماعی روسیه از ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۰م در اولویت و توجه اندیشمندان و خطمشی گذاران آن کشور قرار گرفت (کرمی و رسولی نژاد، ۱۳۹۸). شکوفایی اقتصادی و توسعه‌ای روسیه شکل گرفته از سال ۲۰۰۰م دوام چندانی نیافت و با بحران‌های منطقه‌ای (تنش روسیه و گرجستان در سال ۲۰۰۸م)، و بحران‌های جهانی (بحران وام مسکن امریکا و بحران بدهی اتحادیه اروپا در سال ۲۰۰۹ تا ۲۰۱۰م)، برنامه‌های توسعه‌ای چندجانبه کشور روسیه به اختلال زمان‌بندی دچار شد و حتی بودجه‌های دولت فدرال برای عملیاتی‌سازی برنامه‌های توسعه‌ای تعریف شده کفایت نکرد. این روند با ورود روسیه به تنش نظامی با اوکراین و دام تحریم‌های اقتصادی بلوک غرب بیشتر شد. از فوریه ۲۰۲۲م و آغاز عملیات ویژه نظامی روسیه در خاک اوکراین، بلوک غرب تحریم‌های متنوع و فراوانی علیه اقتصاد روسیه وضع کرد (به‌طور مثال، کشور کانادا در ۲۸ فوریه ۲۰۲۲م واردات نفت خام روسیه را ممنوع کرد؛ یا در مارس ۲۰۲۲م، جو بایدن، رئیس‌جمهور ایالات متحده امریکا، واردات نفت خام، گاز طبیعی و زغال‌سنگ را از روسیه به داخل کشورش تحریم کرد). در چنین فضایی، توسعه اقتصادی و روند پیشرفت آن مملو از تلاطم‌های اقتصادی و سیاسی عمیق و پیوسته خواهد بود که در نتیجه آن برنامه‌های توسعه‌ای در روسیه نیازمند منطبق‌سازی، به‌روزرسانی و پویاسازی خواهد بود.

اهمیت موضوع روند پژوهی توسعه اقتصادی در فدراسیون روسیه را می‌توان در موارد زیر توضیح داد:

الف) هدف غایی فدراسیون روسیه همچون سایر کشورها رسیدن به سرمنزل توسعه‌یافتگی چندبعدی است. لذا، شناخت تغییرات توسعه‌ای وجوه مختلف، آگاهی بیشتر خطمشی گذاران را در کشور روسیه موجب می‌شود. توسعه اقتصادی مفهومی است غیرخطی و بلندمدت؛ لذا، به برنامه‌ریزی منسجم و بر مبنای واقعیت کشور نیاز دارد. تحلیل روند توسعه کشور روسیه تغییر و تحول این مفهوم را در طول زمان برای سیاستگذاران آن کشور روشن می‌سازد.

ب) ضرورت مطالعه روند توسعه اقتصادی چندوجهی برای کشور روسیه در حال حاضر آن است که این کشور درگیر بحران‌های برونزای منطقه‌ای و

بین‌المللی مختلفی است و خودشناسی اقتصادی راهکاری مطمئن و پایدار برای برون‌رفت از مشکلات اقتصادی فعلی این کشور است. خودشناسی اقتصادی^۱ به معنای شناخت واقعیت وضع موجود مؤلفه‌های اقتصادی در سطح کلان است و ممکن است به خودآگاهی اقتصادی^۲ کشور در مواجهه با بحران‌ها و اتخاذ تصمیم‌های عقلایی، به‌جا و به‌وقت بینجامد. لذا، مطالعه روند توسعه اقتصادی فدراسیون روسیه کمک بسیاری به دو فرایند خودشناسی اقتصادی و خودآگاهی اقتصادی در کشور روسیه خواهد بود.

پ) برای مدیران اقتصادی کشور ایران، شناخت وضعیت توسعه‌ای کشور روسیه به‌عنوان همسایه آبی و شریک نسبی تجاری منطقه اهمیت زیادی دارد. الگوسازی توسعه در کشور ایران با استفاده از تبعیت عاقلانه و پویا از الگوهای موجود توسعه در جهان کارا تر و با خطای تورش کمتر همراه خواهد شد.

با توجه به نوسان روند توسعه اقتصادی چندوجهی در روسیه، طی دو دهه اخیر، این سؤال مطرح می‌شود که با توجه به بحران‌های برونزا در دو دهه اخیر، کدام وجه از توسعه اقتصادی روسیه سرعت پیشرفت بیشتری داشته است؟ در پاسخ به این سؤال، چنین فرضی مطرح است: دولت فدرال روسیه باید به سرعت توسعه اقتصادی رفاه‌محور، به دلیل شرایط اقتصادی-اجتماعی روسیه، بیشتر توجه نشان دهد. در پاسخ به این سؤال، مفهوم‌شناسی نوآورانه را از توسعه اقتصادی در سه‌وجه بررسی کرده‌ایم: توسعه اقتصادی انرژی‌محور، توسعه اقتصادی دانش‌محور، و توسعه اقتصادی رفاه‌محور. با محاسبه این سه وجه، روند پژوهی تغییرات و تحولات در روسیه طی سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲م بررسی شده است. دلیل انتخاب این بازه زمانی در این تحقیق، شروع اقتصاد شکوفا تحت ریاست جمهوری ولادیمیر پوتین از سال ۲۰۰۰م و وجود داده‌های شاخص منتخب تا پایان سال ۲۰۲۲م است.

مشارکت و نوآوری این مقاله با توجه به متون پژوهشی پیشین، آن است که نخست، در مقاله شاخص چندوجهی جدیدی منطبق با ساختار اقتصاد روسیه تعریف شده است. دوم، روند پژوهی تغییرات توسعه اقتصادی چندوجهی روسیه در

1. economic self-knowledge
2. economic self-awareness

دو دهه اخیر بررسی شده است. در پژوهش‌های پیشین، به‌طور خاص، شاخص توسعه انسانی سازمان ملل برای پردازش وضعیت توسعه‌ای روسیه استفاده شده است که با وجود داشتن شاخص‌های مختلف اقتصادی-اجتماعی، مسائل خاص اقتصاد روسیه همچون انرژی پوشش داده نشده است؛ ضمن آنکه در پژوهش‌های پیشین، به روند پژوهی تغییرات توسعه‌ای در فدراسیون روسیه توجه نشده است که خود جنبه نوآورانه بودن این مقاله را شفاف می‌سازد.

ساختار مقاله در ادامه چنین است: در بخش ۲، به خلأشناسی تحقیق با استفاده از بررسی پیشینه پژوهش خواهیم پرداخت. در بخش ۳، مبانی نظری توسعه اقتصادی بررسی می‌شود. در ادامه، روش‌شناسی تحقیق، در بخش ۴ بیان شده است. بخش ۵ مقاله به یافته‌های تحقیق اختصاص دارد. در بخش آخر، به جمع‌بندی، رد/ قبول فرضیه، و طرح پیشنهادهای سیاستی و کاربردی خواهیم پرداخت.

۲. خلأشناسی تحقیق

یکی از مهم‌ترین بخش‌های هر پژوهش، شناخت خلأ متون پژوهشی پیشین است که خود نمایانگر سهم پژوهش در پیشبرد متون موضوع تحقیق خواهد بود. در این بخش از مقاله از دو منظر جغرافیایی به متون پیشین نگریسته شده است.

۲.۱. مطالعات انجام‌شده در فدراسیون روسیه

چاکالیدی و همکاران به بررسی الگوی توسعه اقتصادی روسیه در قرن ۲۱م پرداخته‌اند (Chakalidi et al., 2014). به نظر آن‌ها در نظر حاکمان روسیه تحول تفکری درباره توسعه اقتصادی وجود داشت، به طوری که گردش باور از «رسیدن به توسعه از طریق قدرت نظامی» به «رسیدن به توسعه از طریق احترام به قدرت بازار» ایجاد شده است.

مدودوف به بررسی توصیفی چالش‌های درونزا و برونزای توسعه اقتصادی-اجتماعی کشور روسیه پرداخته است. بر اساس نتایج مقاله وی، دولتمردان روسیه لازم است تصمیم‌های کوتاه‌مدت و عملیاتی در حوزه اصلاحات سیاست بودجه، اصلاحات ساختاری و جایگزینی واردات، حمایت از کارآفرینی، کیفیت مدیریت دولتی، و کارایی توسعه اجتماعی داشته باشند تا بتوانند مدل جدید توسعه‌ای منطبق با شرایط فعلی اقتصاد روسیه طراحی کنند (Medvedev, 2016).

اررا و همکاران اسناد حقوقی و دولتی مرتبط با توسعه اقتصادی روسیه را بررسی کرده‌اند. طبق یافته‌های پژوهش آن‌ها، توسعه نیازمند برنامه‌ریزی دولت فدرال بر مبنای اسناد و مقررات مشخص و شفاف است و بدون وجود تضمین قانونی مقرراتی، توسعه ناکارآمد و دور از دسترس خواهد بود (Erera et al., 2018).

کاپوروا و همکاران به شناخت و تبیین مؤلفه‌های توسعه اقتصادی روسیه در دوران مدرن پرداختند. به نظر آن‌ها، تعامل بنگاه‌های انحصاری با بنگاه‌های کوچک و متوسط عامل مهم ایجاد اشتغال و رفاه اقتصادی در اقتصاد روسیه است. لذا، دولت فدرال لازم است تمهیدات آسان‌سازی تعاملات بنگاه‌های اقتصادی را با یکدیگر برای هم‌افزایی تولید و عرضه خدمات در بازارهای اقتصادی فراهم سازد (Kochurova et al., 2020).

استریژکوا و کورانف مسئله کیفیت رشد اقتصادی روسیه را به‌منزله مؤلفه رسیدن به مدیریت توسعه اقتصادی-اجتماعی آن کشور بررسی کردند. به نظر آن‌ها، کیفیت در رشد اقتصادی باید مبتنی بر رشد اجتماعی افراد جامعه (به‌ویژه نیروی‌های توانمند کار) باشد تا در کنار شکوفایی در تولید، به بهبود شرایط زندگی مردم جامعه منتهی شود (Strizhkova & Kuranov, 2020).

فرنکل و همکاران توسعه اجتماعی-اقتصادی روسیه را تحت شرایط بحران جهانی و جنگ تحریمی سال ۲۰۲۲ بررسی کردند. نتایج تحقیق آن‌ها نشان می‌دهد با تحریم‌های بی‌سابقه تولیدی، فناوری، مالی، پولی، تجاری، اقتصادی، اطلاعاتی و سایر تحریم‌های اعلام‌شده به روسیه پس از آغاز عملیات ویژه نظامی در فوریه ۲۰۲۲م، نظام مدیریت فعلی اقتصاد روسیه ملزم شد تا اصول و اولویت‌های سیاست اجتماعی-اقتصادی دولت را اصلاح کند (Frenkel et al., 2022).

در پژوهشی دیگر، فرنکل و همکاران به موضوع توسعه اقتصادی روسیه طی دوره زمانی ۲۰۲۲ تا ۲۰۲۴م توجه داشته‌اند. به عقیده آن‌ها، اجرای عملیات ویژه نظامی روسیه از فوریه ۲۰۲۲م با وجود تأثیر کوتاه‌مدت، در بلندمدت، بدون تأثیر بر روند توسعه اقتصادی-اجتماعی روسیه خواهد بود (Frenkel et al., 2023).

۲.۲. مطالعات انجام‌شده در خارج از فدراسیون روسیه

در این زیربخش، به بررسی پژوهش‌های انجام‌شده در خارج از کشور روسیه در حوزه توسعه اقتصادی این کشور خواهیم پرداخت. به دلیل تفاوت در تقویم میلادی و شمسی، نخست به مهم‌ترین مقالات تهیه‌شده در کشور ایران، سپس به پژوهش‌های انجام‌شده در خارج از کشور ایران و روسیه خواهیم پرداخت.

شیرزادی (۱۳۹۶) به بررسی روند توسعه اقتصادی روسیه از زمان فروپاشی شوروی در اوایل دهه ۱۹۹۰م پرداخته است. طبق نتایج این پژوهش، دولت فدرال روسیه تغییری در نگاه به توسعه اقتصادی داشته و این تغییر از تمرکزگرایی به آزادسازی اقتصادی و ادغام در زنجیره ارزش جهانی بوده است.

کریمی‌پور و همکاران (۱۳۹۶) نقش انرژی و درآمدهای حاصل از خام‌فروشی انرژی را موتور محرک توسعه اقتصادی در روسیه تعریف کرده‌اند. به نظر آن‌ها، در هر برهه‌ای از زمان که قدرت صادرات انرژی روسیه افزایش یافته است، نظام اقتصادی-اجتماعی آن کشور به سمت رشد و تعالی اقتصادی-اجتماعی حرکت کرده است و برعکس.

پیرانشاهی (۱۳۹۶) نگاهی تاریخی به پیامدهای اجتماعی و سیاسی نفوذ روسیه در سرزمین‌های شمالی ایران داشته است. براساس یافته‌های این تحقیق، روسیه در میانه قرن ۱۹ و ۲۰م به فکر توسعه اقتصادی از طریق گسترش صنعت و تجارت و رسیدن به آب‌های آزاد جنوب بود. چنین تفکری در دوران پترکبیر به اوج خود رسید، هرچند توسعه اقتصادی مبتنی بر الگوی توسعه اروپای غربی سنخیتی با فرهنگ بومی روس‌ها نداشت. لذا، پس‌زنی فرهنگ مدرنیته در جامعه آن زمان روسیه اتفاق افتاد.

وارابویف و ژیکوف رشد و توسعه اقتصادی روسیه پساشوروی را متأثر از تحولات آزادسازی اقتصادی، محدودیت‌های اقتصادی میان‌مدت و چالش‌های زیست‌محیطی تعریف کردند. به نظر آن‌ها، خط‌مشی‌گذاران روسیه باید رشد و توسعه اقتصادی روسیه را براساس سه محور یادشده بازتعریف و گسترش دهند (Vorobyov & Zhukov, 1996).

در پژوهشی دیگر، مال به مسئله نوسازی و متنوع‌سازی روسیه پرداخت. به نظر وی عضویت روسیه در سازمان تجارت جهانی در سال ۲۰۱۲م و تمرکز ولادیمیر پوتین بر توسعه بخش‌های شرقی قلمرو جغرافیایی کشور روسیه، از ایجاد توسعه متوازن مبتنی بر جهانی‌شدن در آینده اقتصاد روسیه نشان دارد (Malle, 2013).

بن‌گاد تقابل روسیه با غرب را مؤلفه کاهنده سرعت رشد و توسعه تعریف کرده است. به نظر وی، تحریم‌های غرب علیه روسیه پس از فوریه ۲۰۲۲م، توان فزاینده اقتصاد روسیه را برای توسعه کاهش داد و مسیر توسعه اقتصاد روسیه را وارد مرحله مقاومت اقتصادی کرد (Ben-Gad, 2022).

تساتسوناشویلی و همکاران آثار جنگ روسیه و اوکراین را بر روند توسعه اقتصادی از فوریه ۲۰۲۲ تا فوریه ۲۰۲۳ م بررسی کردند. نتایج نشان می‌دهد که شروع جنگ و افزایش نااطمینانی ناشی از بحران منطقه‌ای و تحریم‌های اقتصادی، رکود موقت اقتصادی روسیه و شکست اعتماد اجتماعی نسبت به بهبود اوضاع رفاهی را موجب می‌شود. هرچند در ادامه، با اجرای سیاست‌های فرهنگی-اقتصادی مناسب، دولت فدرال روسیه مسئله رفاه اجتماعی را بهبود بخشید و رشد اقتصادی روسیه را حفظ کرد (Tsutsunashvili et al., 2024).

۳.۲. خلاصه در پژوهش‌های پیشین

بررسی پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد تعریف مشخصی از مفهوم توسعه اقتصادی در کشور روسیه وجود ندارد. در برخی مقالات، حتی این مفهوم با رشد اقتصادی یکسان تلقی شده و نگاه کوتاه‌مدت رشد با جریان بلندمدت توسعه همسان قلمداد شده است؛ ضمن آنکه تعریف عبارت توسعه با منطق غربی برای کشور روسیه منطقی نیست، چراکه اقتصاد روسیه مبتنی بر نفت و خام‌فروشی است. لذا، در این مقاله، با هدف قراردادن این خلاصه پژوهشی، سعی شده است تا از توسعه اقتصادی چندوجهی کشور روسیه تعریفی جدید مطرح شود. روند پژوهی این شاخص در طول دوره زمانی ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲ م تحلیل شده است.

۳. مبانی نظری

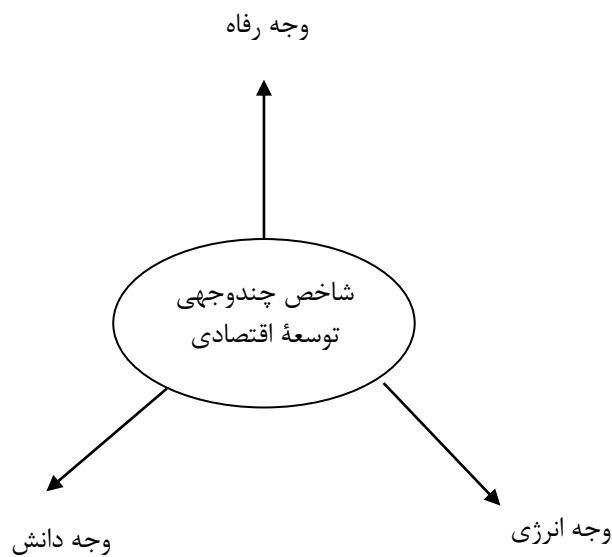
توسعه اقتصادی، از لحاظ مبانی، قدمت زیادی دارد و با نظریه‌های مراحل خطی توسعه (همچون نظریه‌های روستو و هارود-دومار)، الگوهای تغییر ساختاری (همچون نظریه لوئیس)، انقلاب وابستگی بین‌المللی (همچون الگوی وابستگی نئوکلاسیکی، الگوی نمونه کاذب، و نظریه توسعه دوگانه)، و بنیادگرایی بازار شکل و درونداد به خود گرفته است و از طریق نظریه‌هایی همچون نظریه حلقه O کرم و الگوی توسعه هاوسمن-رودریک و ولاسکو تحلیل می‌شود. این نظریه‌ها در متون نظری تعریف و تحلیل می‌شود، اما در واقعیت، برخی کشورها، همچون ژاپن، الگوی ویژه‌ای با عنوان «پرواز غازها» دارند که شاکله و ستون‌های مختص به اصول فرهنگی و ساختار اقتصادی همان کشورها را داراست.

همچنین، برخی نهادهای بین‌المللی، همچون سازمان ملل، سعی کرده‌اند تا شاخص‌های (های) چارچوب‌مندی برای محاسبه توسعه اقتصادی و بررسی جایگاه کشورهای جهان در توسعه بیابند. یکی از مهم‌ترین شاخص‌های تعریف‌شده،

شاخص توسعه انسانی پیشنهادی محبوب الحق^۱، اقتصاددان پاکستانی، در دهه ۱۹۹۰م است که چهار وجه دارد: سال‌های تحصیل در مدرسه، سال‌های انتظاری تحصیل در مدرسه، درآمد ملی ناخالص سرانه، و امید به زندگی در بدو تولد (Kaewner et al., 2023). مقدار این شاخص برای کشور روسیه در سال ۲۰۰۲م، ۰/۷۳ بود و در سال ۲۰۲۱م به ۰/۸۲ رسید که در میان ۱۸۹ کشور جهان در رتبه حدود ۵۲ قرار دارد.

به نظر، استفاده صرف از شاخص توسعه انسانی، به عنوان نشان‌دهنده توسعه اقتصادی کشوری همچون روسیه که دارای اقتصاد دولتی و نفت‌محور است، همه‌جانبه و کامل نیست. لذا، در این مقاله سعی شده است تا با معرفی شاخص توسعه اقتصادی سه‌جانبه با ابعاد انرژی، دانش و رفاه، منطقی جدید در تحلیل روند توسعه اقتصادی روسیه ایجاد شود. در شکل ۱، چارچوب مفهومی مبتنی بر سه بعد شاخص جدید نشان داده شده است.

منبع: نویسندگان

شکل ۱. شاخص پیشنهادی چندوجهی توسعه اقتصادی

دلایل توجیهی انتخاب این سه منظر در محاسبه شاخص توسعه اقتصادی روسیه آن است که:

الف) اقتصاد روسیه ساختار مبتنی بر انرژی دارد. انرژی (نفت خام، گاز طبیعی و زغال سنگ)، به همراه فرآورده‌های نفتی و میعانات گاز، در درآمد بودجه دولت فدرال، ارزآوری و تعاملات تجارت بین‌الملل این کشور سهم بسیار مهمی دارد. در طول دهه‌های گذشته، انرژی مؤلفه تأثیرگذار در بهبود شرایط اقتصاد سیاسی روسیه بوده است و در تقابل با غرب در مسئله تنش نظامی با اوکراین، گاز طبیعی اهرم فشار و چانه‌زنی سیاسی این کشور بود. لذا، تصور توسعه اقتصادی، بدون در نظر گرفتن توسعه بخش انرژی روسیه، درست نیست؛ هر چند تحولات بخش انرژی روسیه باید به سمت انرژی‌های تجدیدپذیر و پاک باشد تا توسعه اقتصادی این کشور به مفهوم توسعه پایدار نزدیک شود.

ب) دانش و آموزش سرمنشأ نوآوری و ایده‌پردازی در اقتصاد است و ممکن است به پدید آمدن اقتصاد دانش‌محور (کارآفرینانه) بینجامد. با توجه به انقلاب صنعتی چهارم که از سال ۲۰۰۰م و بر مبنای فناوری اطلاعات و ارتباطات و هوش مصنوعی ایجاد شد، ممکن است پایگاه مطمئن و غیرقابل شکستی برای ساختار اقتصاد روسیه باشد. لذا، توجه به توسعه اقتصادی دانش‌محور برای کشور روسیه اهمیت ویژه‌ای دارد.

پ) رفاه اقتصادی-اجتماعی مبتنی بر توانایی مالی یکی از مهم‌ترین ارکان‌های توسعه اقتصادی هر کشور است و میزان رضایت و خشنودی مردم جامعه را از حاکمیت اقتصادی نشان می‌دهد. در کشور روسیه، به دلیل حضور دولت تحصیلدار یا رانتیر، بحث ایجاد رفاه و پایداری آن از چالش‌های جدی و عمیق دولت به حساب می‌آید و باید در شاخص توسعه اقتصادی بدان توجه جدی شود.

۴. روش‌شناسی

در این تحقیق، با رویکردی کمی، ماهیت کاربردی و توسعه‌ای، و روندپژوهی شاخص چندوجهی توسعه اقتصادی فدراسیون روسیه در بازه زمانی ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲م بررسی شده است. روندپژوهی یا روندکاوی یکی از زیرمجموعه‌های روش آینده‌پژوهی است که با لحاظ تغییرات حرکت و رخداد یک متغیر در فضای چندگانه ممکن است بتوان تغییرات از گذشته تا حال متغیر را نمایان ساخت و جهت‌گیری آینده متغیر را پیش‌بینی کرد.

برای شاخص‌سازی متغیر در این مقاله از روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی^۱ (PCA) استفاده شده است. با استفاده از این روش می‌توان مجموعه‌ای از متغیرهای انتخاب‌شده را به مجموعه ترکیبی خطی متعامد و دارای حداکثر واریانس تبدیل کرد. لذا، به پژوهشگر کمک می‌کند تا به‌جای مجموعه متغیرها، به یک بعد دارای صفات همه مجموعه برسد.

همچنین، پس از محاسبه شاخص توسعه اقتصادی سه‌وجهی، با استفاده از تحلیل نمودار رادار^۲ تغییرات هر بعد از شاخص بررسی شده است. شایان ذکر است شناسایی مؤلفه‌های هر وجه شاخص بر اساس متون پژوهشی پیشین و داده‌های موجود، به شرح جدول ۱ انتخاب شده است.

جدول ۱. مؤلفه‌های سه وجه شاخص توسعه اقتصادی

وجه شاخص	مؤلفه‌های وجه	منابع
انرژی	صادرات نفت خام، صادرات گاز طبیعی، صادرات زغال‌سنگ، تولید انرژی سبز، واردات قطعات انرژی‌های سبز	مهدوی (۱۳۷۶)، صفری و همکاران (۱۳۸۸)، Dqbrowski et al. (2022)
دانش	تعداد افراد تحصیل کرده، متوسط سال تحصیل، تعداد ثبت اختراع، توسعه دسترسی به اینترنت، تعداد مشترکان تلفن همراه	ناظمیان و اسلامی‌فر (۱۳۸۹)، میرزایی و بانویی (۱۳۹۴)
رفاه	سطح درآمد سرانه، شاخص جینی، درصد بیکاری، تعداد افراد زیر خط فقر، درصد زاد و ولد، دسترسی به آب آشامیدنی	آقابخشی حبیب و رشیدیان میبیدی (۱۳۹۲)، دهقانی و همکاران (۱۳۹۶)

منبع: نویسندگان

گفتنی است داده‌های مؤلفه‌های ذکرشده در جدول ۱ از پایگاه‌های بین‌المللی همچون تریدمپ^۳، اتحادیه بین‌المللی مخابرات^۴، بانک جهانی^۵، سازمان

1. Principal Component Analysis

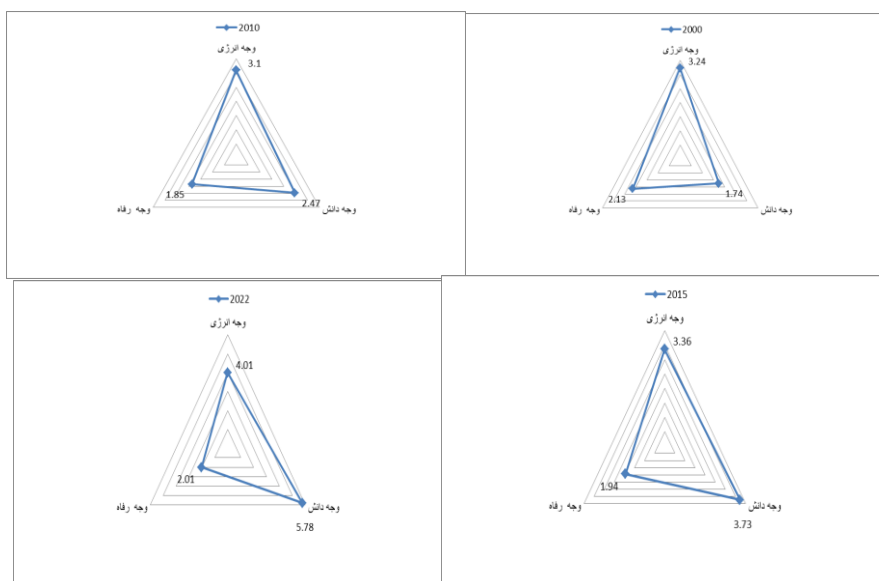
2. Radar Chart Analysis

3. https://www.trademap.org/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm=1%7c643%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c%7c14. <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/publications/wtid.aspx>5. <https://data.worldbank.org/>

جهانی مالکیت معنوی^۱، و دفتر بین‌المللی انرژی^۲، و نیز پایگاه‌های داخلی فدراسیون روسیه همچون بانک مرکزی فدراسیون روسیه^۳، مرکز آمار فدراسیون انرژی^۴، و وزارت توسعه اقتصادی فدراسیون روسیه^۵ استخراج شده است.

۵. یافته‌ها و تحلیل نتایج

در مرحله نخست، با استفاده از روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی، پنج مؤلفه از وجه انرژی، پنج مؤلفه از وجه دانش، و شش مؤلفه از وجه رفاه با هم درآمیخته شد تا سه بعد بدون واحد ایجاد شود. سپس، ابعاد به‌دست‌آمده در چهار برهه زمانی ۲۰۰۰م (روی کارآمدن ولادیمیر پوتین)، ۲۰۱۰م (گذر روسیه از بحران بدهی اروپا)، ۲۰۱۵م (تنش با غرب، به‌دلیل الحاق کریمه به خاک روسیه)، و ۲۰۲۲م (کم‌اثر شدن آثار کرونا، آغاز جنگ نظامی با اوکراین و اعمال تحریم‌های غرب) محاسبه و از طریق نمودار رادار (شکل ۲) بررسی شد.

منبع: محاسبات نویسندگان

شکل ۲. نمودار رادار روند توسعه اقتصادی چندوجهی فدراسیون روسیه

1. <https://branddb.wipo.int/branddb/en>
2. <https://www.iea.org/data-and-statistics>
3. <https://www.cbr.ru/key-indicators/>
4. <https://rosstat.gov.ru/statistic>
5. <https://www.economy.gov.ru/material/directions/makroec/>

بررسی روند تغییرات مثلث توسعه اقتصادی فدراسیون روسیه در چهار سال ۲۰۰۰، ۲۰۰۵، ۲۰۱۰ و ۲۰۲۰م، یافته‌های زیر را نشان می‌دهد:

الف) در وجه انرژی و دانش، روسیه در توسعه اقتصادی خود از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲م روند افزایشی و در وجه رفاه روند کاهشی داشته است، به گونه‌ای که میزان وجه رفاه در توسعه اقتصادی روسیه از مقدار ۲/۱۳ در سال ۲۰۰۰م به میزان ۲/۰۱ در سال ۲۰۲۲م کاهش یافته است. چنانکه مشخص است با وجود برنامه‌ها و سیاست‌های پرداخت‌های انتقالی و کارکردن نظام حمایت‌های بیمه‌ای، بعد رفاه در توسعه اقتصادی روسیه افزایش نیافته است. از جمله دلایل مهم آن مشکلات مالی دولت در تخصیص بودجه رفاهی، نبود توزیع عادلانه ثروت و سرمایه در جغرافیای اقتصادی روسیه، آثار اجتماعی جنگ و تحریم، خروج شرکت‌های غربی از اقتصاد روسیه و افزایش ناطمینانی اقتصادی در روسیه است.

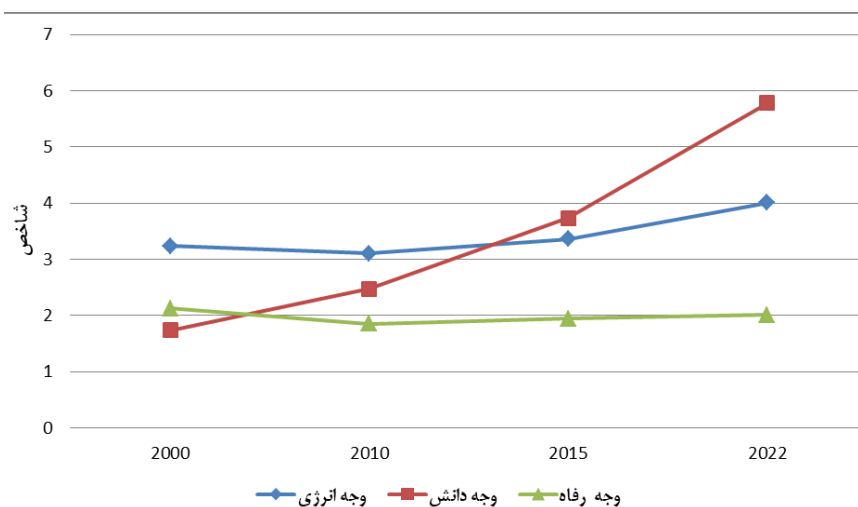
ب) بیشترین سرعت رشد ابعاد توسعه اقتصادی مربوط به وجه دانش است، چنانکه مقدار این وجه از ۱/۷۴ در سال ۲۰۰۰م، به بیش از ۵/۷۸ در سال ۲۰۲۲م رسیده است. این جهش معنادار در وجه دانش، ورود اقتصاد روسیه را به توسعه دانش‌محور در طول دو دهه اخیر نشان می‌دهد؛ توسعه‌ای که بر پایه فناوری اطلاعات و ارتباطات پایه‌ریزی شده است و با درنوردیدن جغرافیا و زمان، موهبات توسعه را در سراسر قلمرو جغرافیایی این کشور به‌ارمغان می‌آورد. هرچه سهم دانش در اقتصاد بیشتر باشد، به معنای خلق ایده، نوآوری و کارآفرینی است. هر سه مؤلفه چابکی اقتصادی را به همراه دارد و چابکی اقتصادی خود عامل سرعت‌بخشی به روند توسعه اقتصادی در کشور روسیه خواهد بود.

پ) وجه انرژی در توسعه اقتصادی روسیه روند رو به رشدی طی دو دهه اخیر داشته است؛ به گونه‌ای که مقدار این وجه از توسعه اقتصادی از ۳/۲۴ در سال ۲۰۰۰م، به ۴/۰۱ در سال ۲۰۲۲م رسیده است. این روند رو به رشد، اتکای پیوسته دولت روسیه را به منابع انرژی، به‌عنوان موتور پیشران توسعه اقتصادی، نشان می‌دهد؛ پترودلارهای دریافتی از خارج بودجه دولت فدرال را در حال مولد نگاه داشته است؛ و برنامه‌های توسعه‌ای و عمرانی را در سراسر پهنه جغرافیایی روسیه به حالت فعال درآورد.

ت) مقایسه میان سه وجه توسعه اقتصادی فدراسیون روسیه نشان می‌دهد در

سال ۲۰۰۰م، وجه انرژی مؤلفه اصلی توسعه این کشور قلمداد می‌شد. اما با گذشت زمان، سرعت رشد وجه دانش از سرعت رشد وجه انرژی در کشور روسیه پیشی گرفت و در سال ۲۰۱۵م، وجه دانش و وجه انرژی تقریباً مقادیر یکسان یافت. سرعت بیشتر رشد وجه دانش تا سال ۲۰۲۲م به حدی پیشرفت که با ۵/۷۸ در برابر وجه انرژی (۴/۰۱) برتری غالب یافت.

در شکل ۳، به وضوح پیشرفت وجه دانش در توسعه اقتصادی فدراسیون روسیه طی دو دهه، از ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۰م، مشاهده می‌شود. چنین تغییری در شاکله توسعه اقتصادی روسیه به مقاومت توسعه‌ای، به دلیل وابستگی کمتر توسعه به موتور انرژی، افزایش سهم نوآوری و کارآفرینی در توسعه اجتماعی، افزایش بودجه تحقیق و توسعه دانشگاهی، توجه بیشتر به کسب‌وکارهای الکترونیکی و مجازی منجر خواهد شد؛ هرچند مسئله مهم یافت‌شده در روند توسعه اقتصادی چندوجهی فدراسیون روسیه، عقب‌ماندن وجه رفاه نسبت به وجه انرژی و دانش است.

منبع: محاسبات نویسندگان

شکل ۳. روند حرکت وجوه توسعه اقتصادی فدراسیون روسیه

به عقیده نویسندگان، اختلال در وجوه توسعه چنین است که دو وجه دانش و انرژی در نهایت به توسعه اجتماعی و رفاهی منجر خواهد شد. بنابراین، در روند پژوهی توسعه اقتصادی روسیه چنین نتیجه‌ای به دست نمی‌آید و رشد وجه انرژی و دانش حرکت حداقل مثبت وجه رفاه را طی دو دهه اخیر در فدراسیون

روسیه ایجاد نکرده است. چنین نتیجه‌ای از محل بررسی شاخص توسعه انسانی سازمان ملل درباره روسیه نیز صدق می‌کند. در این سازمان روسیه از بین حدود ۱۸۹ کشور، در زمره ۶۰ کشور برتر قرار دارد و وضعیت شاخص توسعه انسانی این کشور در حد متوسط است. تفسیر این شرایط چنین است که رشد دو وجه دانش و انرژی در دو دهه اخیر لایه شکاف درآمدی و ثروت را در روسیه بیشتر کرده و عدم توازن در توزیع درآمد به سمت افزایش حرکت کرده است. به بیان دیگر، دو وجه توسعه‌ای دانش و انرژی به افزایش سرمایه ثروتمندان (صاحبان سرمایه) و عدم بهبود اوضاع گروه عام مردم جامعه منجر شده است.

۶. نتیجه‌گیری

هدف از نگارش این مقاله تلاش برای بررسی روند وجوه مختلف توسعه اقتصادی در فدراسیون روسیه طی دوره زمانی ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲ م بود. اهمیت بررسی ابعاد مختلف توسعه اقتصادی منطبق با ساختار و نظام اقتصادی کنونی فدراسیون روسیه اهمیت بسیاری دارد، چراکه روسیه در مواجهه با بحران برونزای تحریم ناشی از جنگ نظامی با اوکراین قرار دارد.

در این پژوهش، با تعریف و محاسبه شاخص توسعه اقتصادی سه‌وجهی انرژی‌محور، رفاه‌محور و دانش‌محور، به تفسیر جدیدی از روند توسعه در اقتصاد روسیه دست یافتیم. طبق یافته‌های اصلی پژوهش، دو وجه دانش و انرژی، برخلاف وجه رفاه، طی دوره زمانی ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲ م حرکت رو به جلو داشته است، حال آنکه وجه رفاه توسعه اقتصادی روسیه طی این بازه زمانی، حرکت رو به عقب داشته است. همچنین، نتایج روندپژوهی نشان داد با وجود آنکه توسعه اقتصادی فدراسیون روسیه در سال ۲۰۰۰ م مبتنی بر محور انرژی بود، طی دو دهه اخیر، وجه دانشی توسعه روسیه با سرعت بالایی از وجه انرژی پیشی گرفته است. لذا، در سال ۲۰۲۲ م، توسعه اقتصادی روسیه مبتنی بر وجه دانش است. این ادعا اثبات می‌شود که الگوی توسعه اقتصادی فدراسیون روسیه در سال ۲۰۰۰ م، وزن بیشتر در وجه انرژی داشته است، حال آنکه وزن وجه دانش در توسعه اقتصادی آن کشور در سال ۲۰۲۲ م بوده است.

نتیجه مهم دیگر آن است که با آنکه انتظار می‌رود رشد وجه انرژی و دانش در توسعه اقتصادی منتج به بهبود وجه رفاه در توسعه شود، در روند رشد سه وجه توسعه اقتصادی روسیه مشخص شد که دو وجه انرژی و دانش در خدمت

بهبود وجه رفاه در اقتصاد روسیه نبوده و جهت حرکت آن دو وجه با وجه رفاه معکوس بوده است. لذا، می‌توان چنین تفسیر کرد که توسعه اقتصادی دانش‌محور و انرژی‌محور در روسیه، احتمالاً به افزایش شکاف درآمدی و ثروت در کشور روسیه منجر می‌شود و نظام توزیع درآمد در روسیه به سمت نابرابری رفته است. براساس آمارهای جهانی، ۱ درصد بالا و ۵۰ درصد پایین از دریافت‌کنندگان درآمد در روسیه، حدود ۲۰ درصد از درآمد ملی را در سال ۲۰۱۹ م داشته‌اند؛ به این معنا که اشخاص ۱ درصدی در بیشترین درآمد میانگین ۵۰ برابر بیشتر از ۵۰ درصد پایین دریافت‌کنندگان درآمد، دریافتی دارند.

وجود و گسترش الگوی توسعه اقتصادی دانش‌محور مزیت‌های بی‌شماری برای اقتصاد روسیه خواهد داشت، آن هم در شرایطی که روسیه در مواجهه با تحریم‌های سنگین بلوک غرب قرار دارد. توسعه اقتصادی دانش‌بنیان ارتقای صنایع تولیدی با دانش و نوآوری بومی را موجب خواهد شد. این مسئله وابستگی روسیه را به واردات دانش و فناوری‌های غرب در زمینه توسعه صنایع تولیدی کاهش خواهد داد. افزایش سهم دانش در مهارت‌افزایی نیروی کار به افزایش بهره‌وری و خلاقیت منجر می‌شود. در نتیجه، امکان گسترش بنگاه‌های کوچک و متوسط در اقتصاد روسیه به وجود می‌آید. این نتیجه در حال حاضر، براساس داده‌های کشور روسیه ایجاد شده است و روند رو به رشدی را طی خواهد کرد. در سال ۲۰۲۱ م، تعداد ۶/۲ میلیون بنگاه خرد، کوچک و متوسط در اقتصاد روسیه وجود داشته است که ۴۱ درصد آن خرده‌بنگاه و ۵۵ درصد بنگاه‌های کوچک و متوسط کارآفرین هستند. می‌توان چنین ذکر کرد که کشور تحت تحریم با استفاده از ظرفیت‌های بنگاه‌های خرد، کوچک و متوسط آسان‌تر از ظرفیت بنگاه‌های بزرگ انحصاری به هدف خنثی‌سازی آثار نامطلوب تحریم‌های اقتصادی دست می‌یابد.

مزیت دیگر توسعه اقتصادی دانش‌محور، توانمندی بیشتر اقتصاد روسیه در فعالیت‌های جهانی است. دانش کلید نوآوری و فناوری است و توسعه اقتصادی فناورانه را به‌ارمغان می‌آورد که در نتیجه آن تعامل پویاتر با منفعت مالی بیشتر فدراسیون روسیه با کشورهای غربی (صاحب دانش) ایجاد خواهد شد.

سیاست‌های پیشنهادی برای کشور ایران از محل یافته‌های این پژوهش چنین است: خط‌مشی‌گذاران لازم است وجوه مشخصی از توسعه اقتصادی در ایران را تعریف کنند و بر اساس شرایط حال حاضر (تحریم‌ها، مشکلات اقلیمی،

توسعه نامتوازن روستا و شهر و نظایر آن، به روند پژوهی وجوه مشخص شده در طول سال‌های گذشته پردازند. مسلماً طی مسیر الگوی روسیه و توجه بیشتر به توسعه اقتصادی دانش‌محور، برای اقتصاد ایران تجویز می‌شود. کشور ایران با ظرفیت بسیار بالای آموزش و پژوهش می‌تواند مرزهای دانش و فناوری را درنوردد و مسیر رشد و توسعه بخش‌های مختلف اقتصادی را هموار سازد؛ و در نهایت، ماهیت رفاه اجتماعی و مالی را در استان‌های مختلف کشور متحول سازد. در پژوهش‌های آتی، لازم است مؤلفه‌های عدم توسعه‌یافتگی کشور فدراسیون روسیه با نگاهی چندلایه‌ای (مؤلفه‌های داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی) و میان‌رشته‌ای (مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی، اقتصادی و مالی و سیاسی و امنیتی) بررسی شود؛ ضمن آنکه بهره‌گیری از نظرات خبرگان و متخصصان اقتصاد روسیه با استفاده از روش‌های پیمایشی و تصمیم‌گیری‌های چندمعیاره نتایج مکمل کاربردی، در کنار این تحقیق، به‌ارمغان خواهد داشت. همچنین، مطالعه آثار اقدام ویژه نظامی روسیه در اوکراین بر روند توسعه رفاه اقتصادی مردم روسیه موضوع مهم دیگری است که پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های بیشتری درباره آن صورت گیرد.

تقدیر و تشکر

نویسندگان مقاله از حمایت‌های علمی هسته پژوهشی توسعه پایدار در ایران و جهان دانشگاه تهران قدردانی می‌کنند.

تعارض منافع

این مقاله مشمول هیچ گونه تعارض منافع نیست.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان در تألیف این مقاله مشارکت یکسان داشته‌اند.

اصول اخلاقی

نویسندگان در انتشار این مقاله، به‌طور کامل از اخلاق نشر، از جمله سرقت ادبی، سوءرفتار، جعل داده‌ها یا ارسال و انتشار دوگانه پرهیز داشته‌اند؛ منفعت تجاری در این راستا وجود ندارد. این مقاله حاصل تحقیقات خود نویسندگان است و اصالت محتوای آن را اعلام داشته‌اند.

دسترسی به داده‌ها

در صورت نیاز به اطلاعات بیشتر در خصوص نحوه تجزیه و تحلیل داده‌ها در این مقاله، با نویسنده مسئول مکاتبه فرمایید.

منابع

- آقابخشی حبیب م، رشیدیان میبدی م. (۱۳۹۲). «برنامه‌های کاهش بیکاری در برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و جایگاه مددکاری اجتماعی در تأمین رفاه». پژوهش اجتماعی. ۶(۲۰): ۱۳۷-۱۵۹.
- بهشتی م.ب. (۱۳۷۵). «مفهوم توسعه و تکامل آن بعد از جنگ جهانی دوم». جغرافیا و برنامه‌ریزی. ۳: ۱۹-۲۹.
- پیرانشاهی س.ع. (۱۳۹۶). «پیامدهای اجتماعی و سیاسی نفوذ روسیه در سرزمین‌های شمالی ایران (میانۀ قرن‌های ۱۹ و ۲۰)». فصلنامه توسعه اجتماعی. ۱۲(۲): ۱۹۵-۲۲۰. doi: 10.22055/QJSD.2018.13513
- جعفری س، مومنی ف، محمودی‌نیا د. (۱۴۰۱). «ارزیابی توسعه عادلانه در اقتصاد ایران با رویکرد شاخص‌های چندبعدی (فقر چندبعدی و شاخص ترکیبی عدالت)». فصلنامه راهبرد اقتصادی. ۱۱(۲): ۲۵-۶۴. doi: 10.22034/ES.2023.165476
- دهقانی ع، حسینی س، فتاحی م، حکمتی فرید ص. (۱۳۹۶). «بررسی رابطه بین رشد اقتصادی و توزیع درآمد در ایران طی دوره ۱۳۹۳-۱۳۵۰، رهیافت رگرسیون غیرخطی انتقال ملایم». مطالعات اقتصادی کاربردی ایران. ۶(۲۱): ۲۱۳-۲۶۳. doi: 10.22084/AES.2017.1804
- شجاعی دیوکلائی س.ح. (۱۳۸۹). «پیامدهای جنگ جهانی دوم بر سیاست صنعتی‌سازی در ایران». تاریخ ایران. ۷: ۷۱-۹۲.
- شیرزادی ر. (۱۳۹۶). «دولت، توسعه اقتصادی و ادغام در اقتصاد جهانی (مطالعه موردی روسیه: ۱۹۹۰-۲۰۱۰)». مطالعات اوراسیای مرکزی. ۱۰(۱): ۱۳۵-۱۵۲. doi: 10.22059/jcep.2017.62904
- صفری س، ملک‌پوری ب، صابریان آ. (۱۳۸۸). «بررسی رابطه مصرف انرژی و رشد اقتصادی و اشتغال در بخش‌های مختلف اقتصاد ایران». تحقیقات اقتصادی. ۴۴(۸۶): ۱-۳۸.
- طالبان، مر. (۱۳۷۹). «معضل تعریف توسعه». فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی. ۶(۲۴): ۱۷۵-۱۸۷.
- کرمی ج، رسولی‌نژاد ا. (۱۳۹۸). «مطالعه تطبیقی سیاست‌های کلی اقتصادی نظام جمهوری اسلامی ایران با سیاست‌های بلندمدت اقتصادی فدراسیون روسیه». سیاست‌های راهبردی و کلان. ۷(۲): ۲۰۸-۲۲۵. doi: 10.32598/JMSP.7.2.20
- کریمی پور د، نیاکویی س، سیمبر ر. (۱۳۹۶). «نقش دیپلماسی انرژی در سیاست خارجی روسیه و قطر». فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست. ۶(۲۲): ۱۷۷-۲۰۵. doi: 10.22054/qps.2017.13477.1389

مهدوی ا. (۱۳۷۶). «نفت و توسعه اقتصادی ایران». *تحقیقات اقتصادی*. ۳۲(۲): ۱۰۹-۱۳۴.
 میرزایی ح، بانویی عا. (۱۳۹۴). «بررسی تأثیر دانش بر رشد اقتصادی استان‌های ایران». *پژوهشنامه اقتصادی*. ۱۵(۵۸): ۸۳-۱۱۰.
 ناظمیان ح، اسلامی فر ع. (۱۳۸۹). «اقتصاد دانش‌بنیان و توسعه پایدار (طراحی و آزمون یک مدل تحلیلی با داده‌های جهانی)». *اقتصاد پولی، مالی*. ۱۷(۳۳): ۱۸۴-۲۱۴.

- Ben-Gad M. (2022). "Russia versus the West: Facing the long-term challenge". *Economic Affairs*. 42(2): 385-394. doi: <https://doi.org/10.1111/ecaf.12535>.
- Chakalidi MG, Kaliev AE, Rybaeva LM. (2014). "Economic development of Russia in 21 Century". *Problems of Modern Economy*. 25 :104-108. <https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskoe-razvitie-rossii-xxi-veka>. (Accessed on: 15 Jan 2024) [in Russian]
- DelliSanti D. (2021). "The dynamism of liberalism: An esoteric interpretation of Adam Smith". *Journal of Economic Behavior & Organization*. 184: 717-726. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2020.08.030>.
- Dqbrowski M, Papiez M, Rubaszek M, Smiech S. (2022). "The role of economic development for the effect of oil market shocks on oil-exporting countries. Evidence from the interacted panel VAR model". *Energy Economics*. 110, 106017. doi: <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2022.106017>.
- Erera LM, Nikolaivna SE, Genadievna TX. (2018). "Socio-Economic development of Russia- The current stage". *Russian Journal of Management*. 6(4): 36-40. doi: https://doi.org/10.29039/article_5c7fec6d0fbd56.59268546. [in Russian]
- Frenkel AA, Tikhmirov BE, Surkov AA. (2023). "Russian economy in 2022-2024: Results, trends, and forecast". *Statistics Issues Journal*. 30(3): 33-52. doi: <https://doi.org/10.34023/2313-6383-2023-30-3-33-52>. [in Russian]
- (2022). "Socio-economic development of Russia in the context of the global crisis and sanctions wars in 2021-2022". *Statistics Issues*. 29(6): 25-43. doi: <https://doi.org/10.34023/2313-6383-2022-29-6-25-43>. [in Russian]
- Kaewnern H, Wangkumharn S, Deeyaonarn W, Yousaf A, Kongbuamai N. (2023). "Investigating the role of research development and renewable energy on human development: An insight from the top ten human development index countries". *Energy*. 262 (Part B), 125540. doi: <https://doi.org/10.1016/j.energy.2022.125540>.
- Kochurova LI, Kharlampenkov EI, Kleshchevskiy YN, Engel SL, Andreev VV. (2020). "Specific features of Russian economy development on the current stage". *Vestnik of the Plekhanov Russian University of Economics*. 17(6): 45-53. doi: <https://doi.org/10.21686/2413-2829-2020-6-45-53>. [in Russian]
- Malle S. (2013). "Economic modernisation and diversification in Russia. Constraints and challenge". *Journal of Eurasian Studies*. 4(1): 78-99. doi: <https://doi.org/10.1016/j.euras.2012.07.004>.
- Medvedev D. (2016). "Social and economic development of Russia: Finding new dynamics". *Voprosy Ekonomiki*. (10): 5-30. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2016-10-5-30>. [in Russian]
- Natkhov T, Vasilenok N. (2021). "Skilled immigrants and technology adoption: Evidence from the German settlements in the Russian empire". *Explorations in Economic History*. 81: 101399. doi: <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2021.101399>.
- Nikolova M, Popova O, Otrachshenko V. (2022). "Stalin and the origins of mistrust". *Journal of Public Economics*. 208: 104629. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2022.104629>.
- Pavel T, Amina A, Oleg K. (2024). "The impact of economic development of primary and secondary industries on national CO₂ emissions: The case of Russian regions". *Journal of Environmental Management*. 351: 119881. doi:

<https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2023.119881>.

Strizhkova LA, Kuranov GO. (2020). "Quality of economic growth as a prerequisite for improving the efficiency of management of socio-economic development in Russia". *The World of New Economy*. 14(3): 83-96. doi: <https://doi.org/10.26794/2220-6469-2020-14-3-83-96>. [in Russian]

Tsutsunashvili A, Aranega A, Uruena R. (2024). "Challenged global economics amid conflict in warring countries". *Sustainable Technology and Entrepreneurship*. 3(3): 100068, doi: <https://doi.org/10.1016/j.stae.2023.100068>.

Vorobyov A, Zhukov S. (1996). "Russian economic growth: Lessons from liberalization, medium-term constraints, and ecological challenges". *World Development*. 24(2): 359-371.